

UN POEMA DE CIRCUMSTÀNCIES TRANSCENDENT

LECTURA DE «PER JOSÉ MARÍA VALVERDE»

Jordi Amat

Diguem d'entrada que «Per José María Valverde» és un poema de circumstàncies i que les circumstàncies del cas són prou conegudes. Les resumeixo a partir nou d'un testimoni que he conegut recentment.¹²

A principis de 1965 un grup de joves universitaris democratacristians van promoure un cicle de conferències titulat *Hacia una verdadera paz hoy* a la Facultat de Ciències de la Universitat de Madrid. La segona sessió del cicle era una conferència del professor Manuel Aguilar Navarro sobre la democràcia cristiana. S'havia de celebrar el 18 de febrer de 1965. Quan el conferenciant va arribar a l'aula magna es va trobar la porta tancada amb clau. Ell i centenars d'estudiants que el volien escoltar. El degà, atenent la demanda del sindicat oficial —el SEU—, l'havia prohibida. I la reacció dels estudiants disconformes amb la mesura va ser doble. Uns volien organitzar una manifestació de protesta i uns altres van constituir una assemblea activa durant tres dies. Es va dissoldre quan la policia armada va impedir que continués. La reacció va ser reprendre-la a la Facultat de Filosofia i Lletres i s'hi van afegir un reduït grup de catedràtics que eren reconeguts com a intel·lectuals d'oposició: José Luis López Aranguren, Agustín García Calvo, Santiago Moreno Díaz. Ells eren la capçalera de la manifestació improvisada, naturalment sense autorització, que es va organitzar per lliurar els seus acords i demandes al Rector. La manifestació, silenciada per la premsa espanyola, va tenir un cert ressò a diaris occidentals i la crisi universitària va arribar a la taula del Consell de Ministres.

La reacció oficial es va produir en diversos fronts. Els diaris van reproduir la nota enviada des del Rectorat i es va iniciar una campanya de premsa per condemnar la protesta universitària. Es van clausurar temporalment facultats o es va retirar el carnet de corresponsal de José Antonio

¹² ALZAGA VILLAAMIL, Óscar: *La conquista de la transición (1960-1978). Memorias documentadas*, Marcial Pons, Madrid, 2021.

Novais i el vicesecretari general del Movimiento va enviar als *jefes provinciales* una llista de mesures que s'havien d'emprendre, inclosa la condemna moral de García Calvo perquè «*según es público y notorio [...] es partidario del amor libre [y] parece que en la actualidad sigue con una exalumna que vive con él*». I es va obrir un expedient als catedràtics que havien participat al cicle de conferències i s'havien posat al capdavant de la manifestació dels estudiants. Al plec de càrrecs que se'ls va fer arribar, hi constava la pena que podrien pagar: dos anys de separació de l'ensenyança. Aleshores es van celebrar reunions als domicilis particulars dels acadèmics afectats per tal de discutir l'estratègia. Hi havia qui volia renunciar a la càtedra i que buscava contactes internacionals per pressionar la dictadura. Allò que estava en joc era el futur professional i la consciència. Com a mostra de solidaritat Antonio Tovar va decidir reprendre la seva activitat a Illinois i Eloy Terrón va renunciar a la seva càtedra. I quan el 21 d'agost es va fer efectiva la separació, un catedràtic de la Universitat de Barcelona, molt amic d'Aranguren, va decidir demanar l'excedència com a forma de protesta: va ser José María Valverde.

Aquestes són les circumstàncies del poema «Per José María Valverde» i sense tenir-les presents és probable que el poema no es pugui entendre.

De seguida van començar les reaccions.¹³ L'endemà que Aranguren escrivís a Valverde per agrair commogut aquell gest honorable, Salvador Espriu va redactar una noteta amb la seva lletra minúscula i va enviar-la al domicili dels Valverde a Sant Cugat. Entre altres coses li deia el següent: «*mi invencible pesimismo teme que se quedará Vd. muy solo en su ejemplar actitud*». Era el 28 d'agost. Cinc dies després Ferrater datava el poema que li havia dedicat. També el feia arribar a la casa de Valverde al carrer Mozart, on havia passat moltes hores parlant de literatura. Potser el sentit del poema, datat el 2 de setembre i escrit en primera instància per a Valverde, no estigui tan allunyat d'aquella profecia d'Espriu: les altes possibilitats que el poeta castellà fos l'únic que fes aquell gest sacrificial per compromís de consciència moral i política.

Dos mesos després Edicions 62 va enviar a censura l'original de *Teoria dels cossos*. L'expedient, que vaig consultar al Archivo General de la Administración d'Alcalá d'Henares, es va iniciar el 9 de novembre. I una setmana després s'envia a censura una variació sobre el llibre. S'hi afegia un original: el poema aleshores titulat «Per a José María Valverde». El censor encarregat de fer l'informe —el lector 27— es pujava per les parets i un dels motius, tal com va posar per escrit a l'apartat d'«*Otras observaciones*», era el següent: «*Se necesita avilantez para dirigir a esta Dirección Gral. una instancia para que se adjunte al libro un poema a José Mª Valverde por su ruptura con el Estado español*». Les circumstàncies del poema, doncs, eren conegudes. El 2 de desembre es va proposar denegar l'edició i el 18 Ramon Bastardes —un dels directius de l'editorial— va

¹³ Jordi AMAT: *Fons José María Valverde (1942-1996). Fragments d'una biografia intel·lectual*, Afers, Catarroja, 2010.

presentar una instància perquè la denegació fos reconsiderada. El nou lector de l'original tampoc no ho va veure clar: «*En otros panfletos de corte similar, frecuentes últimamente, se tenía la prevención de esconder el veneno bajo una hojarasca poética y bajo un estilo simbólico; pero aquí se hace abiertamente, descaradamente, de modo especial en la primera parte.*». És a dir que «Poema inacabat» els havia tocat considerablement la pera. Però acceptades per l'autor les supressions proposades per la censura, després d'introduir noves modificacions (van caure dos poemes, en va afegir un altre), el llibre va obtenir el plàcet per poder-se publicar. El 17 d'agost de 1966 es van dipositar els exemplars. El nostre poema era el vuitè de la tercera secció de *Teoria dels cossos*.

Una vegada fixades les circumstàncies que van motivar la seva redacció i explicada una batalleta del seu periple editorial, allò que cal dir d'entrada és que el poema té un lector ideal: Valverde mateix. No és una excepció al corpus de Ferrater. Passa tres quarts del mateix amb la sèrie que es refereix a la seva relació amb Helena Valentí o, que jo sàpiga, amb «Midsommarnatt» o amb «Prop dels dinou». Són poemes de tu a tu, diguem-ne, que remetent a experiències concretes que només comparteixen autor i receptor. En aquest cas la decisió de deixar la càtedra com un gest ètic davant de la injustícia. Però aquella circumstància no és suficient per explicar el diàleg que Ferrater proposa a Valverde. Hi ha més aspectes de la seva relació que hi estan implicats. Hi ha una sedimentació de picades d'ullets entre dos amics. Polítics, literàries i religioses.

Valverde tenia el coneixement precís per interpretar la mecànica interna del poema que li va adreçar el seu amic. I sortosament Valverde va compartir aquell coneixement privat en una nota inclosa a la traducció que en va fer per a l'edició de *Mujeres y días*. L'activador textual de «Per José María Valverde», i així l'hi va confessar Ferrater, era «Bonne pensée du matin», un poema datat el maig de 1872 d'Arthur Rimbaud. Valverde, que també era historiador de la literatura, coneixia perfectament Rimbaud. Només cal llegir les pàgines que li dedica a la *Historia de la Literatura Universal* que va escriure amb Martí de Riquer, un projecte en el qual Ferrater va estar a punt d'implicar-se.¹⁴ El poema és aquest:

*A quatre heures du matin, l'été,
Le sommeil d'amour dure encore.
Sous les bosquets l'aube évapore
L'odeur du soir fêté.*

Mais là-bas dans l'immense chantier

¹⁴ Martín RIQUER y José María VALVERDE: *Historia de la Literatura Universal II*, RBA, Barcelona, 2005.

*Vers le soleil des Hespérides,
En bras de chemise, les charpentiers
Déjà s'agitent.*

*Dans leur désert de mousse, tranquilles,
Ils préparent les lambris précieux
Où la richesse de la ville
Rira sous de faux cieux.*

*Ah! pour ces Ouvriers charmants
Sujets d'un roi de Babylone,
Vénus! laisse un peu les Amants,
Dont l'âme est en couronne.*

*Ó Reine des Bergers!
Porte aux travailleurs l'eau-de-vie,
Pour que leurs forces soient en paix
En attendant le bain dans la mer, à midi.*

No sembla difícil dotar-se d'una interpretació, ni que sigui superficial, del poema. Superficial, però espero que suficient. D'entrada contrasten dos ambients, el de la primera estrofa per una banda i per l'altra el de la segona i la tercera. A les quatre de la matinada, quan s'atansa l'alba, als boscos encara ressona l'amor i pot sentir-se l'aire de la festa. Podria ser una estampa de l'atemporal literatura bucòlica. Però a la mateixa hora, lluny d'allà, el mite contrasta amb la realitat del treball. Els fusters es preparen per fer feina. Són els qui construiran les bigues damunt de les quals s'edifica la ciutat de la riquesa que se'n fot. I aleshores el poeta s'adreça a una divinitat: a Venus, a la *Reine des Bergers*. S'adreça a ella perquè ha tingut un bon pensament. Li fa un prec: que per una vegada deixi els amants del bosc, perquè ella tampoc els fa massa falta, i que porti aiguardent als obrers, els súbdits del rei de Babilònia. Així, saciats, podran anar pencant al llarg del matí fins que al migdia arribi l'hora del repòs i facin un capfíco.

Potser, amb les circumstàncies aclarides i després d'haver mirat una primera capa intertextual sedimentada al poema, ja sigui l'hora de reproduir els versos de Ferrater tal com es van publicar a l'edició definitiva de *Les dones i els dies*:

Oh, aquests que peonen, encantats
súbdits del rei de Babilònia!

Cap aigua viva no et demanen. Van
a la seva; pols, i l'ofec segur de parsimònia.

Ara, ni tu no vulguis beure. Deixa't només
empassar. La negror d'ésser sol. Tres dies
plega-t'hi, groc roent com un metre de fuster.
Serem potser escopits a mar? Un gran migdia?

És un cas d'intertextualitat perfecte, tal com la va definir Gerard Genette i en el cas que ens ocupa va assenyalar Josep Bargalló en una bona anàlisi del poema.¹⁵ Els dos primers versos del poema són gairebé un calc dels dos primers de la quarta estrofa del de Rimbaud. D'acord que no parla d'obriers, però els peons són també pencaires. A partir d'aquí la cosa es comença a posar interessant. Al poema francès es demanava a Venus que donés *eau-de-vie* als treballadors. Res de sorprenent tractant-se d'aquella deessa. Poques coses tan intenses com l'amor combinat amb l'aiguardent. Però al poema de Ferrater allò que es diu és que són els obrers els que no demanen aigua viva. A qui?

A Valverde —poeta catòlic, traductor dels Evangelis— la menció de l'aigua viva no el devia desconcertar gens. Sabia perfectament que venia del diàleg de Jesús amb la samaritana a l'Evangelí de Joan. Jesús marxa de Judea en direcció a Galilea i ha de passar per Samaria. Al poble de Sicar s'asseu al costat d'un pou. És migdia. Arriba una dona per pouar, Jesús li demana aigua i comença el diàleg. Jesús li diu que si sabés qui era ell seria ella qui li hauria demanat aigua i ell li hauria donat «aigua viva»: «el qui begui de l'aigua que jo li donaré, mai més no tindrà set: l'aigua que jo li donaré es convertirà dintre d'ell en una font d'on brollarà vida eterna». Però aquella aigua eterna no la demanen els obrers de Ferrater. «Van a la seva». Caminen, aixequen pols i s'ofeguen de tanta parsimònia. És la societat del moment, apàtica i anodina, que contrasta amb el gest de dignitat de Valverde? És Valverde a qui podrien demanar l'aigua viva?

Tendeixo a pensar que sí, que el poema s'adreça a Valverde i per això el títol és tan clar i directe. Un Valverde caracteritzat amb trets religiosos. De Jesús mateix, perquè és Jesús qui dona l'aigua viva. I a la vegada, transitant d'un personatge a un altre dins del joc de miralls que crea la intertextualitat, un Valverde que a la vegada es subsumeix amb Jonàs, el profeta que havia de sotraguejar la consciència dels ciutadans de Nínive i a qui es va empassar una balena. No dic res que no hagi estat defensat, entre d'altres per Enric Blanes.¹⁶ Jonàs i Carner, Jesús, la Bíblia,

¹⁵ Josep BARGALLÓ: «Gabriel Ferrater, simetria i hipertext: "Oh, aquests que peonen, encantats..."», a: <https://josepbargallo.wordpress.com/2012/05/18/gabriel-ferrater-simetria-i-hipertext-oh-aquests-que-peonen-encantats>.

¹⁶ Enric BLANES: «Un fres de mores negres: Apunts sobre Gabriel Ferrater [108]», a: <http://gferrater.blogspot.com/2009/05/108-per-jose-maria-valverde.html>

Rimbaud i Valverde. Sediments de literatura que van sobreposant-se a l'altre, imaginant arguments i significats distints renovant la tradició.

Així el Valverde del poema, devorat sense haver begut l'aigua viva i sol en la fosca, acaba per erigir-se en el centre d'una paràbola que proposa una meditació implícita sobre la decisió de matriu ètica i política que havia pres. Perquè, sacrificat, qui l'havia acompanyat? Com a la seva manera alambinada li havia escrit Espriu, allò que potser experimentava era «la negror d'ésser sol». I l'experiència de la soledat duraria tres dies, com la de Jonàs i com la de Crist. Perquè de nou passem a Jesús —el fill del fuster— i potser anem retornant també al poema de Rimbaud, perquè els treballadors de què parla són fusters. Així el desenvolupament dels versos ens predisposa per a encarar les dues preguntes retòriques finals. Dues preguntes on novament es creuen els textos implicats: el llibre de Jonàs i «Bonne pensée du matin». Però mentre que al poema de Rimbaud difícilment podia fer-se una lectura transcendent, aquí el creuament amb la imatgeria cristiana sí obligava a entendre les dues preguntes com a grans preguntes vitals. I era en aquell punt on la conversa essencial entre Valverde i Ferrater es plantejava novament. La conversa de la fe que un tenia i l'altre no, com Valverde mateix va escriure als versos inicials del poema que dedicaria al seu amic quan va morir:

«Mi horizonte se me ha cerrado»,
un día dejaste caer
de pasada, como excusándote
por mostrar tan poco interés
hacia todas las trascendencias
y todo lo que fuera fe.

Bibliografia

Jordi AMAT: *Fons José María Valverde (1942-1996). Fragmentos d'una biografia intel·lectual*, Afers, Catarroja, 2010.

Gabriel FERRATER: *Teoría dels cossos*, Edicions 62, Barcelona, 1966.

Gabriel FERRATER: *Les dones i els dies* (ed. de Jordi Cornudella), Edicions 62, Barcelona, 2018.

Martín RIQUER y José María VALVERDE: *Historia de la Literatura Universal II*, RBA, Barcelona, 2005.

José María VALVERDE: *Poesía. Obras Completas 1*, Trotta, Madrid, 1998.